

הרחבת מנעד ההתערבויות בשכול עקב אירועי "השבת השחורה" ומלחמת "חרבות ברזל": לקראת תפיסה אקולוגית – מאמר דעה

אורית נוטמן-שורקי¹ ורחל דקלי²

מאמר דעה זה סוקר את מדיניות ההתערבות ואת מגוון המענים הניתנים למשפחות שכולות על רקע לאומי וביטחוני במדינת ישראל ומעלה את הצורך בהרחבתם, במיוחד לאור אירועי "השבת השחורה" ומלחמת "חרבות ברזל" שבאה בעקבותיהם.

סקירת הספרות התאורטית והחוקים הקיימים לטיפול במשפחות שכולות מראים כי התפיסה השכיחה להבנת האובדן ולטיפול בשארים היא פרטנית, ונשענת על ההבנה כי כל פרט מגיב באופן שונה לאובדן ולאבל, וכי מודל **הקשרים המתמשכים** בין האבל לשאר(ים) הוא תהליך אישי. בהתאם לכך, מרבית המענים הניתנים למשפחות שכולות בארץ הם פרטניים, ואילו ההתערבויות הקבוצתיות – שהיו נהוגות בעבר – הלכו ופחתו. לעומת זאת, סקירת המענים בעולם מעלה מגוון אפשרויות, כולל מענים משפחתיים וקהילתיים.

לאור זאת אנו סבורות כי גם בישראל יש מקום להרחבת מנעד המענים, ולביסוס מכלול ההתערבויות על ראייה אקולוגית רחבה המשלבת התייחסות לפרט, למשפחה, לקהילה ולחברה. תפיסה שכזאת תאפשר לשכולים ולעובדי הסיוע לבחור, להתאים ולשלב סל מענים פרטני, משפחתי, קבוצתי וקהילתי. התייחסות אקולוגית חשובה במיוחד כאשר מדובר באירועי שכול ואובדן מרובים וקולקטיביים, כמו זה שהחברה הישראלית ניצבת בפניו בימים אלו.

מילות מפתח: אובדן, טרור, מלחמה, שכול, תפיסה אקולוגית

1 פרופסור, בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר

2 פרופסור, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

אירועי "השבת השחורה" ומלחמת "חרבות ברזל" שבאה בעקבותיהם, אשר פקדו את ישראל בחודש אוקטובר 2023, גבו קורבנות רבים, אזרחים וחיילים, והעמידו במבחן מגוון סוגיות הקשורות למדיניות. אחת מהן היא מדיניות ההתערבות עם משפחות שכולות על רקע לאומי ביטחוני. נכון לחודש יולי 2024, באירועי "השבת השחורה" ובמהלך המלחמה נרצחו ונהרגו 1631 אזרחים, מרביתם אזרחים ישראלים, ובהם תינוקות, ילדים, נשים וקשישים. מבין ההרוגים, 702 הם חיילים ואנשי כוחות הביטחון, בסדיר ובמילואים. מדובר באירוע הטרור הראשון מאז קום המדינה שבו היקף הנפגעים רחב כל כך, ושמשפר האזרחים שנהרגו בו גבוה בהרבה ממספרם של חללי צה"ל. מציאות זו מעלה את החשיבות שבבחינה מחדש של מדיניות ההתערבות והמענים הניתנים למשפחות שכולות על רקע לאומי וביטחוני במדינת ישראל.

רקע כללי

לאחר הקמת המדינה נחקקו 2 חוקים מרכזיים המקנים את מסגרת הסיוע לבני משפחותיהם של חללים במסגרת שירותם הצבאי/ביטחוני: חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תש"י-1950, וחוק נפרד למשפחות חללים על רקע פעולת טרור או מלחמה שנעשו על ידי אויב כנגד אזרחים/חיילים/תושבים/זרים בשל היותם ישראלים/יהודים, או כאלו הנמצאים בגבולות המדינה כחוק (חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, תש"ל-1970, סעיף 7 א-ח). כפועל יוצא מחקיקה זו, 2 גורמים ממלכתיים עיקריים מסייעים למשפחות השכולות שאובדן נגרם עקב אירוע לאומי: משרד הביטחון באמצעות אגף משפחות הנצחה ומורשת, והמוסד לביטוח לאומי באמצעות מחלקת השיקום. כפי שניתן לראות בחוק התגמולים לנפגעי איבה, תש"ל-1970, מסגרת המענים שהחוק מציע דומה במהותה לזו שמציע החוק המתייחס לבני משפחותיהם של חיילים שנספו במערכה. עיון ב-2 החוקים מצביע על הגדרת בני המשפחה הזכאים לסיוע, ועל מהותו: הורים, בני זוג, אחים צעירים ויתומים.

בשנים האחרונות נעשו באופן היישום של החוקים הללו התאמות מספר "ברוח הזמן", למשל התייחסות ל"משפחות חדשות" (לדוגמה משפחות שבהן שני בני הזוג הם מאותו המין), אך עדיין נשארו מחוץ למעגל המשפחתי המוכר לא מעט בני משפחה הנזקקים לסיוע, ובעיקר להכרה של המדינה במחיר ששילמו בעקבות אובדן יקירם. עם הקבוצה הזו נמנים, בין היתר, יתומים ואחים שכולים בוגרים; סבים וסבתות; ארוסות וחברות שכולות. גם בקרב אוכלוסיית הזכאים ניתן לזהות אתגרים, למשל באשר לראיית יתום קטין כעצמאי. התפיסה השכיחה היא כי ההורה הוא האפוטרופוס, וכי יש לבחון את צורכי הילד ולספק לו את המענים הנדרשים באמצעות ההורה בלבד. דוגמה נוספת היא הגבלת גיל הזכאות של אחים/יתומים שכולים לקבלת השירות (הסיוע ניתן ליתום עד הגיעו לגיל 30).

התבוננות בחקיקה ובמדיניות שירותי הסיוע הנגזרת ממנה, הן של אגף משפחות, הנצחה ומורשת במשרד הביטחון הן של מחלקת השיקום במוסד לביטוח לאומי, מראה כי התפיסה התאורטית שהנחתה את המחקר באותם ימים – ומרביתה נכונה גם כיום – נסמכת על גישות פסיכולוגיות וחברתיות הרואות את האבל כהליך התמודדות נורמטיבי הנמשך לאורך כל מעגל החיים (Klass & Steffen, 2017). מחקרים מראים כי תהליך האבל משפיע על נגזרות חיים שונות של האבלים וכי לאבל אין תאריך תפוגה, כך שלעולם יתקיימו **הקשרים המתמשכים** (continuing bonds) בין השאר לבין הנפטר. למרות הידיעה כי אין פיצוי כספי הולם על בן משפחה שנהרג, מטרת הסיוע היא לאפשר לאבל כפרט להמשיך למלא את משימות חייו – כהורה, כילד, וכעובד. ההתערבויות מכוונות לסייע לשכולים להמשיך ולקיים את משימות החיים התואמות את השלב בחיים שהם נמצאים בו, כתלות במאפייניהם האישיים ובהקשר החברתי שהם חיים בו.

למרות הראייה הביו-פסיכו-סוציאלית של תהליך האבל, וההבנה כי אובדן בן משפחה משפיע על אנשים רבים אשר היו עימו בקשר ישיר או עקיף וכי ההתמודדות עם תהליכי האבל לעולם אינה מתקיימת בריק חברתי (Walsh & McGoldrick, 2013), התפיסה השכיחה להבנת האובדן ולטיפול בשארים היא פרטנית. גישה זו נשענת על הצורך במתן לגיטימציה, על ההבנה כי כל פרט מגיב אחרת לאובדן ולאבל, וגם על ראיית המודל של הקשרים המתמשכים בין האבל לשארים) כהליך אישי-פרטני (Klass & Steffen, 2017). מחקרים רבים אימצו גם הם פרדיגמה פרטנית, המקבלת ביטוי בהכרה כי "אבל בדד ישכון" (Malkinson & Bar, 2005). גם במקרים שבהם ניתן מענה למשפחה השכולה כולה, ההתייחסות בפועל היא לכל בן משפחה כיחידה עצמאית, בדגש על האוכלוסייה הבוגרת – הורים ואלמנות (Walsh & McGoldrick, 2013).

תובנות אלו מחזקות את הדיאלקטיקה הקיימת באשר למודל ההתערבות הרצוי להתמודדות עם אובדן ושכול. מחד גיסא התייחסות לתהליך האבל כאל תהליך פרטני פרטיקולרי, ומאידך גיסא ההבנה כי האובדן מתרחש בהקשר תרבותי וחברתי מסוים ותלוי בסוג האירוע, במשמעותו ובהיקפו. אלה מעצבים את התגובות לאובדן, את הטקסים והריטואלים הנלווים לו, וכן את דפוסי הנצחה – אנדרטאות באתרי נפילה, הכנסת ספר תורה ועוד (Letzter, 2023).

בשנים האחרונות נעשו עבודות מחקר רבות המתייחסות לשכול הלאומי ביטחוני בישראל בקרב קבוצות שכולות שונות. עם אלה נמנים מחקר שנערך בקרב אחים שכולים צעירים (Cohen & Mehlhausen-Hassoan, 2022) ובקרב אלמנות שנישאו מחדש (Nuttman-Shwartz et al., 2019). אומנם מחקרים אלו נתנו קול לאוכלוסיות פחות מוכרות, אך גם במסגרת זו מרביתם התייחסו לאבל באופן פרטני, ורק מיעוטם התייחסו לתהליך דיאדי המתרחש בתוך המשפחה ובחנו אותו בראייה זוגית ורב-דורית. גם ספרות אפורה ודוחות שהתפרסמו לאחרונה נתנו ביטוי לצורך בתפיסות רחבות יותר, בזיקה למעגלים חברתיים רחבים, למשל אובדן של בני זוג אינטימיים לא נשואים, או אובדן של

אחים לנשק (Mahat-Shamir et al., 2022). ממצאי המחקרים שופכים אור על הנחיצות שבאימוץ פרדיגמה המציעה מענים לקבוצה רחבה של שכולים שהם נפגעים ישירים ועקיפים של האובדן. עוד עולה מהם כי יש לשקלל את ההקשר שאירוע האובדן מתרחש בו, במיוחד במקרים של אובדן טראומטי וקולקטיבי כמו זה הפוקד אותנו בחודשים האחרונים. גישה מרחיבה זו תסייע בגיבוש תפיסה עדכנית המנחה את ההתערבות בתחום האובדן והשכול (בן סימון ואח', 2023), והיא המונחת בבסיס מאמר זה.

קשת המענים: המצב הקיים

בחינה של קשת המענים הניתנים למשפחות שכולות בארץ ובעולם מצביעה על כמה מודלים של התערבות: התערבות קבוצתית, התערבות קהילתית והתערבות פרטנית-משפחתית.

התערבות קבוצתית

הספרות מצביעה על שכיחותה של התערבות קבוצתית. זו מאופיינת בגישות שונות, בספקטרום רחב – מגישות פסיכודינמיות ועד לקבוצות מבוססות אומנות – ונעשית פנים אל פנים על ידי איש מקצוע. מרבית הקבוצות הללו הן קבוצות פסיכו-חינוכיות המספקות מידע, תמיכה, מיומנות להפחתת לחץ וחרדה ומיומנויות חברתיות לחיים בצל האובדן. הקבוצות מסווגות, בדרך כלל, בהתאם לשייכות ולזיקה של בן המשפחה לחלל (הורים, אלמנות, יתומים, אחים). ברוב המקרים הקבוצות מתמקדות ביחיד האבל (הורה, אלמן.ה), ורק מעטות מהן משלבות התייחסות משפחתית או זוגית, או שהן קבוצות מעורבות של בני משפחה שונים: הורים, אלמנות, אחים ועוד.

במדינת ישראל במשך שנים, ובמיוחד מייד לאחר מלחמת יום הכיפורים, שבה מספר חללי צה"ל היה גבוה במיוחד, הפעיל משרד הביטחון באמצעות אגף השיקום דאז מערך של קבוצות פסיכו-חינוכיות להורים שכולים. מטרתן העיקרית של הקבוצות היתה להנגיש סיוע בטווח הקצר ועד לתום 3 שנים מאירוע האובדן, לתמוך ולהציע מודלים להתמודדות עם אובדן באמצעות קבוצת השווים, ולסייע לשכולים לחזור ולמלא תפקידים חברתיים (גינזבורג ואח', 2002). עם הזמן, ולאור צמצום מספר המשפחות השכולות החדשות, הצטמצם גם היקף המענה הקבוצתי שניתן למשפחות החדשות, והושם דגש על מתן מענה אישי-פרטני.

בשנים האחרונות, ההתערבויות הקבוצתיות הנעשות בעולם בקרב משפחות שכולות הן קצרות מועד (6–14 שבועות). חלקן נעשות במהלך סוף שבוע אחד או שניים בשנה בלבד, וחלקן אף נעשות מרחוק (Pelacho-Rios & Bernabe-Valero, 2023). חלק מקבוצות השכולים הן אורגניות והמוגניות מבחינת האירוע שבו התרחש האובדן. כאלה הן למשל

משפחות של חיילים שנהרגו באותו אירוע, והן כוללות מפגשים עם מפקדים ולוחמים במטרה לסייע בעיבוד האובדן.

סוג נוסף של התערבות קבוצתית עם הורים שכולים נעשה בקבוצות לעזרה עצמית, שבהן שכולים ותיקים מנחים אוכלוסיות אבלים חדשות ומסייעים להן. הקבוצות הללו מאורגנות על ידי עובדים סוציאליים או עובדים ומנהיגים אחרים בקהילה שהשכולים מתגוררים בה. במחקר יש עדויות לתועלות שבקבוצות מסוג זה (Silverman, 2005). במציאות הנוכחית החדשה, בעקבות מלחמת "חרבות ברזל" ומספרן הרב של משפחות שכולות חדשות, יש לשקול מתן מענים קבוצתיים גמישים מסוג זה גם בישראל.

התערבות קבוצתית שקיבלה תאוצה בעידן הדיגיטלי ובעקבות מגפת הקורונה היא קבוצות שכולים במדיה הדיגיטלית. חלק מהקבוצות האלה מונחות על ידי אנשי מקצוע ומאפשרות לאתר שכולים במצוקה ולתת להם סיוע לא מקוון, ואילו אחרות פועלות ללא הנחיה מקצועית (Rolbiecki et al., 2021). מטרתן של קבוצות אלו היא לאפשר למשתתפים להשמיע את סיפור האובדן במרחב הציבורי. המדיה החברתית היא משאב זמין, קל לשימוש ובעל יתרונות לאוכלוסיות שכולות שונות, בין שמדובר בקבוצה סגורה לאוכלוסייה מוגדרת בלבד, ובין שמדובר בקבוצה פתוחה. קבוצות שכול ברשת מאפשרות גם לכלל החברה נגישות לעולמם של השכולים בדרך שלא היתה קיימת בעבר. עוד דוגמה לאפשרות שכזו היא האתר שהקימה תנועת "דרור ישראל" ליצירת זיכרון לאובדנים שגרמה מגפת הקורונה (<https://izkor-covid19.co.il>).

התערבות קהילתית-חברתית

בספרות יש עיסוק מצומצם במתן מענים קהילתיים לבני משפחה שכולים ולקהילות שכולות. התערבויות עם כלל הקהילה נעות מפעילות מניעה ועד להתערבות מתמשכת לאורך החיים בצל האובדן. ההתערבות מבוססת בדרך כלל על מודל התפתחותי הכולל חינוך והכשרה של הקהילה להתמודדות עם מצבים של אובדן ושכול, למשל באמצעות מתן מידע לקהילה על האירוע, על הנופלים, על משפחותיהם, על המענים הקיימים בקהילה, על דפוסי אבל וכיוצא באלה. גישה זו דוגלת במתן הכשרה לנותני שירות פסיכו-סוציאלי ולגורמי קהילה נרחבים (לדוגמה אנשי כוחות ביטחון, אנשי חינוך, מנהיגים קהילתיים ומנהיגים דתיים), כדי לאפשר סיוע למשפחות בקהילה הנוקקות לעזרה. בחלוף המצב האקוטי שלאחר האובדן, מודל ארוך טווח שכזה משלב מערכות תמיכה למשפחה השכולה בתוך הקהילות, בדמות קהילה תומכת, וחינוך לחמלה ולקבלה של כלל חברי הקהילה כלפי משפחות השכולים. מתן מקום לתהליכי אבל של כלל הקהילה חשוב במיוחד לאחר אסון, פעולת טרור או מלחמה רחבי היקף. פעילות הנצחה של האירוע על ידי כלל הקהילה, עם פרטים שכולים ומשפחות שכולות יחד, מאפשרת לשכולים הישירים חוויית שייכות לקהילה, מעניקה להם מעגל תמיכה חברתי ומקבל, ומעודדת חזרה שלהם להשתתפות בחיי הקהילה. בד בבד, פעילות קהילתית מסוג זה מסייעת להתמודדות של כלל הקהילה עם האירוע, מעצימה ומעשירה את חברי הקהילה, ומחזקת גם

את תחושת השייכות של השותפים מתוך הקהילה שאינם שכולים (Venema et al., 2022). עובדים סוציאליים קהילתיים יכולים לסייע בניהול התהליך ובעידודו, ובמידת הצורך גם בניהול קונפליקטים העלולים להתעורר בין קבוצות שונות בתוך הקבוצה הגדולה (הקהילה/החברה). קונפליקטים כאלה עשויים לעלות עקב מנעד הרגשות הנלווה לתהליך האבל של משפחות שונות, ועקב תפיסות דתיות, אמונות ותרבות שונה – במיוחד בהקשר של מנהגי אבלות.

עבודה קהילתית המשלבת מתן מידע ויצירת תמיכה בתוך הקהילות לשיקום ולליווי של אוכלוסיות שכולות, בגילים שונים, במסגרות הפועלות בתוך הקהילה – למשל במערכת החינוך, במרכזיים קהילתיים ובמרחבי תרבות – עשויה להתאים למצב הנוכחי בישראל, ולהקל על כלל החברה את ההתמודדות עם אירועי אובדן ושכול הפוקדים אותה עקב אירועי "השבת השחורה" והשלכותיה.

התערבות משפחתית ופרטנית

הטיפול השכיח בפרטים ובמשפחות שכולות בארץ על רקע לאומי ביטחוני הוא, כאמור, התערבות פרטנית, שמטרתה להעריך את צורכי הרווחה ואת הצרכים הביו-פסיכו-סוציאליים של הפרט האבל ושל משפחתו. הערכה זו נעשית במשולב על ידי עובד רווחה והנצחה ועל ידי עובד המשפחות או השיקום, והיא מאפשרת לאפיין את הזכאות, לסייע בקבלה ובמימוש של מענקים כספיים, וכן בהתאמה של מנעד רחב של התערבויות פרטניות לכל אחד מבני המשפחה השכולה, בכפוף לחוקים המוזכרים לעיל. כאמור, העדפת הטיפול הפרטני מבוססת על ההבנה כי כל מתאבל אבל בדרכו שלו, אף שמרבית המחקרים העדכניים מורים כי בהתערבויות במשפחות שכולות עדיפה הראייה המשפחתית. ההתערבות המשפחתית במצבי אובדן ושכול מקבלות חשיבות רבה לאור ההבנה כי השכול אינו מתנהל בחלל ריק, וכי יש זיקה בין צורת האבל האישי לבין האבל משפחתי. זאת ועוד, הצורך באחזקת האבל לאורך כל מעגל החיים מושפע לא מעט מהאופן שבו מגיבים לאובדן בני המשפחה – ובכלל זה ההורים השכולים, האלמנות, האלמנים, האחים, היתומים ואף הסבים והסבתות. יתרה מכך, טיפול משפחתי בשכולים מבוסס על הגישה המערכתית, שמטרתה לסייע למשפחה לא רק להתמודד עם האובדן ועם תחושות הצער והכאב הנלוות לו, אלא גם להגדיר מחדש את מערכות היחסים בה וליצור הזדמנות לצמיחה באמצעות יצירת מכל ומקום לתמיכה לכלל חבריה. ההתערבות המשפחתית מסייעת לחיזוק הדיאלוג בין כל חברי המשפחה והתגברות על מתחים, ובד בבד מאפשרת טיפוח של מורשת משפחתית ושזירה של סיפור האובדן בתוך הסיפור המשפחתי הכללי (קפולניק ורפאל-אשורי, 2019).

מודלים טיפוליים משפחתיים לטיפול במשפחות שכולות פותחו בגישות שונות במסגרות אזרחיות, ובמיוחד כאלו הקשורות לחולי. מרבית המודלים שמים דגש על יצירת צמיחה, תקווה ושינוי לאחר אובדן. באמצעות התערבויות אילו ניתנת התייחסות דיפרנציאלית לכל אחד מבני המשפחה, ובמקביל יש התייחסות גם למשפחה כשלה, וליכולתה לנהל תקשורת

ואינטראקציה בין-אישית שיאפשרו ליצור אינטגרציה מחודשת ואיזון תפקודי ורגשי בין חבריה למרות החסר והאובדן.

דוגמה להתערבות ייחודית השמה את המשפחה במוקד ניתן לראות במודל התערבות משפחתי המכונה **חדר הילדים** (<https://childrensroom.org>). מודל זה פותח ומיושם בארצות הברית זה כ-3 עשורים, ומאפשר מתן טיפול לכלל חברי המשפחה במקביל; התערבות פרטנית התואמת את גיל האבל, התערבות קבוצתית התואמת את קבוצת ההשתייכות, וגם התערבות באמצעות מפגש משפחתי. המודל מופעל בבית משותף אחד, שבו חדרים שונים מאפשרים מפגש קבלה, התערבויות פרטניות או קבוצתיות מותאמות הנעשות בד בבד, מפגש משפחתי, ומפגש כללי לסיכום היום. העדויות התומכות בהתייחסות משפחתית נרחבת לשכולים שופכות אור על החשיבות שבאימוץ ובפיתוח תפיסות הוליסטיות להתערבות עם משפחות שכולות גם בישראל.

הצורך בשינוי

אירועי "השבת השחורה" ומלחמת "חרבות ברזל" מאירים שוב את המורכבות שבהתמודדות עם תהליכי אבל ואובדן, ומחייבים מנעד רחב של התערבויות במעגלי נזקקות ופגיעות שונים: פרטים, משפחות וכלל החברה. המענים שנותנת המדינה כיום מתמקדים בהערכה ראשונית של המשפחה השכולה – האלמנה/האלמן וההורים. לאחריה, ברבים מן המקרים, הפנייה היא לטיפול נפשי פרטני הניתן באמצעות מיקור חוץ, ופעמים כולל גם השתלבות בקבוצות תמיכה ייחודיות להורים, לאלמנים ולאלמנות, ליתומים או לאחים.

עיון במחקרים המוזכרים לעיל מראה כי יש מקום להרחיב את מנעד המענים שנותנים גורמי הממסד בישראל גם לכאלה המבוססים על ראייה אקולוגית רחבה, המשלבת התייחסות לפרט, למשפחה, לקהילה ולחברה. תפיסה שכזו תאפשר לשכולים ולעובדי הסיוע לבחור, להתאים ולשלב סל מענים פרטני, משפחתי, קבוצתי וקהילתי, לחוד וביחד, בכפוף לצורך ולתפיסה המשותפת של מקבלי ונותני השירות. התייחסות אקולוגית חשובה במיוחד כאשר מדובר באירועי שכול ואובדן מרובים וקולקטיביים, המאופיינים באובדן המשלב רקע לאומי וביטחוני, אובדן אזרחים ואנשי כוחות הביטחון, גברים ונשים, ילדים, צעירים ומבוגרים, יהודים וערבים. מורכבות זו משתקפת בזירה הפרטית של המשפחה השכולה; בזירה החברתית-קהילתית; ובזירה הציבורית. הרחבת הפרדיגמה ויצירת שותפות בין השכולים לבין החברה עשויות לקדם מרחבי תמיכה וסיוע להתמודדות עם האובדן, ולתת מקום לאבל של המשפחות ושל כלל החברה, בנפרד וביחד.

מקורות

- בן סימון ב', טופורק בר, א', קרמל-שיפמן א', שורק, י', רוניצקי, ש' ויעקובוביץ, י' (2023). **בצל מלחמת חרבות ברזל: השפעות של אובדן ושכול על משפחות וקהילות. סקירת ספרות.** מכון מאירס גיוינט ברוקדייל.
- גינזבורג, ק', גירון, י' וסולומון, ז' (2002). דפוסי תגובות אבל בקרב הורים שכולים. **מגמות**, 41(4), 575–590.
- קפולניק, ע' ורפאל-אשורי, ח' (2019). מפרימה לחיבור מחדש: טיפול משפחתי-מערכתי באובדן ושכול. **פסיכולוגיה עברית.**
- חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, תש"ל-1970 (סעיף 7 א-ח).
- חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תשי"ו-1950.
- Cohen, A., & Mehlhausen-Hassoan, D. (2022). Young bereaved siblings of security personnel in Israel: The role of parents and professional helpers in satisfying their needs. *Omega: Journal of Death and Dying*.
<https://doi.org/10.1177/00302228221133578>
- Klass, D., & Steffen, E. M. (2017). *Continuing bonds in bereavement: New directions for research and practice*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Letzter, J. (2023). Architecture, memory, and bereavement: Israeli memorial centers. *Cogent Social Sciences*, 9(2).
<https://doi.org/10.1080/23311886.2023.2249689>
- Mahat-Shamir, M., Lebowitz, K., & Hamama-Raz, Y. (2022) "You did not desert me my brothers in arms": The continuing bond experience of men who have lost a brother in arms. *Death Studies*, 46(2), 415–424.
<https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1737275>
- Malkinson, R., & Bar-Tur, L. (2005). Long term bereavement processes of older parents: The three phases of grief. *Omega: Journal of Death and Dying*, 50(2), 103–129. <https://doi.org/10.2190/W346-UP8T-RER6-BBD1>
- Nuttman-Shwartz, O., Shorer, S., & Dekel, R. (2019). Long-term grief and sharing courses among military widows who remarried. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 11(8), 828–836.
<https://doi.org/10.1037/tra0000439>
- Pelacho-Rios, L., & Bernabe-Valero, G. (2023). The loss of a child, bereavement and the search for meaning: A systematic review of the most recent parental interventions. *Current Psychology*, 42, 25931–25956.
<https://doi.org/10.1007/s12144-022-03703-w>

Rolbiecki, A. J., Washington, K., & Bitsicas, K. (2021). Digital storytelling as an intervention for bereaved family members. *Omega: Journal of Death and Dying*, 82(4), 570–586. <https://doi.org/10.1177/0030222819825513>

Silverman, P. R. (2005). *Widow to widow: How the bereaved help one another*. Routledge.

Venema, M., Klaassen, D., Kwee, J., & Rossen, L. (2022). Grieving in community: Accompanying bereaved parents. *Community Psychology*, 51(5), 2246–2260. <https://doi.org/10.1002/jcop.23025>

Walsh, F., & McGoldrick, M. (2013). Bereavement: A family life cycle perspective. *Family Science*, 4(1), 20–27. <https://doi.org/10.1080/19424620.2013.819228>